

Akadémiai doktori értekezés tézisei

Molnár Antal

MAGYAR HÓDOLTSÁG – HORVÁT HÓDOLTSÁG

MAGYAR ÉS HORVÁT KATOLIKUS
EGYHÁZI INTÉZMÉNYEK
AZ OSMÁN URALOM ALATT

Budapest, 2018

I. A doktori műben tárgyalt kérdéskörök tudománytörténeti előzményei és a doktori mű célkitűzései

A doktori mű két önálló témakört fűz össze egységes történetté: az egyik szálát a magyar katolikus egyházi intézmények hódoltsági jelenléte, a másikat a magyar és a horvát katolikus egyházi intézményrendszer egymáshoz való viszonya jelenti. Ennek értelmében a disszertációban tárgyalt kérdéskörök két, de inkább három historiográfiai hagyományba illeszkednek. Az előzmények között vizsgálnunk kell a magyarországi hódoltság kutatástörténetét, az Oszmán Birodalomban élő keresztény közösségekkel foglalkozó irodalmat, valamint a magyar–horvát kapcsolattörténet historiográfiáját.

A magyar hódoltságkutatás története alig másfél évszázadra nyúlik vissza. A 19. század közepe előtt ugyanis történetírásunk nem kezelte önálló tárgyként a hódolt Magyarországot, hiszen annak a korabeli, rendi értelemben vett magyar politikatörténete nem volt. A török uralom alá került országrész históriáját az 1860-as években Salamon Ferenc definiálta önálló kutatási területként. *Magyarország a török hódítás korában* című monográfiájában, töredékes forrásanyag alapján, ugyanakkor „páratlan elmeéllel” bemutatta a magyarországi oszmán berendezkedés legfontosabb sajátosságait, mindenekelőtt a magyar intézmények, a földesúr és a vármegye hódoltsági jelenlétét és joghatóságát. A Magyar Királyság jogintézményeinek hódoltsági működését az Oszmán Birodalom történetében egyedülállónak, „világtörténelmi curiosumnak” értékelte.

Salamon műve (Szakály Ferenc találó megfogalmazásával) anélkül merült feledésbe, hogy elavult volna: eredményei nem épültek be a történeti szintézisekbe, és munkájának több, mint egy évszázadig nem akadt érdemi folytatója. A 20. században a Fekete Lajos, Káldy-Nagy Gyula és tanítványaik munkássága nyomán formálódott budapesti oszmanisztikai iskola kutatásai a török forrásanyag feldolgozására és közzétételére összpontosítottak, így érdeklődésük fókuszában az oszmán berendezkedés és intézmények álltak. A magyar–oszmán kettős uralom kutatása csak az 1960-as évek végétől, elsősorban Szakály Ferenc munkásságának köszönhetően lendült fel újra, aki könyvek és tanulmányok egész sorával rendezte logikus és részletgazdag, a korszerű tudományosság szempontrendszerének megfelelő rendbe a hódoltsági magyar jelenlét különböző elemeit és megnyilvánulási formáit, mindenekelőtt a parasztvármegyéket, a hódoltsági magyar adóztatást, birtokigazgatást és a vármegyék működését.

Szakály eredményeit a magyar törtéényszakma ellenvetés nélkül elfogadta, a nemzetközi történetírás viszont gyakorlatilag nem vett róla tudomást. Ellenvetések csupán a magyar és a nemzetközi oszmanisztika néhány képviselője részéről érkeztek. Az Oszmán Birodalom egészét tanulmányozó kutatók úgy találták, hogy a magyarországi hódoltságban regisztrált hatalommegosztás nem számít különlegesnek a birodalom történetében, hiszen az oszmánok a határvidékeken máshol is beépítették uralmi rendszerükbe a korábbi hatalmi elitet. Ezek a kritikák ugyanakkor nem vették figyelembe, hogy a magyar hódoltság területén nem az oszmánokkal szövetséges, a birodalom konszolidációjának érdekében az oszmán rendszerbe tagolt autonómiáról, hanem egy külső és ellenséges ország elitje által katonai erővel kikényszerített, az oszmán igazgatással párhuzamosan működő, rendszeres és lényegében az egész tartományra

kiterjedő hatalomgyakorlásról volt szó. Szakály és tágabban a magyar hódoltságkutatás eredményeivel kapcsolatos kifogásokat a legújabban Markus Koller foglalta össze a 17. századi hódolt Magyarországról írott monográfiájában. Koller a magyar forrásanyagot egyáltalán nem használta, és a vonatkozó szakirodalom eredményeit is csupán régebbi, idegen nyelveken megjelent összefoglalásokból ismeri, emiatt kritikai észrevételei és állításai megalapozatlanok.

Az oszmán uralom alatti Balkán-félsziget katolikus közösségeinek és intézményeinek története iránt a 19. század végén kezdett el érdeklődni a születő délkelet-európai nemzetállamok történetírása. Az elmúlt évszázadban, elsősorban a missziókat irányító római hatóság, a Propaganda Fide Kongregáció levéltára alapján számos bolgár, bosnyák, horvát, szerb és albán forráskiadvány és feldolgozás látott napvilágot, amelyek jóllehet szemléletükben és forráskezelésükben sokszor erősen érvényesítették a nemzetépítés szempontjait, ugyanakkor megfelelő alapot szolgáltatnak balkáni katolicizmus történetének tanulmányozásához. A magyar szakirodalom sokáig nem fordított különösebb figyelmet a törökök által megszállt országrész katolikus egyházának históriájára, mindenekelőtt azért, mert a magyar nemzeti múlt szempontjából a reformáció hódoltsági sorsa sokkal meghatározóbbnak tűnt a nagyrészt balkáni kötődésű katolicizmus történeténél. Az első jelentősebb magyar publikációk a két háború között Rómában működő paptörténészek, Galla Ferenc és Vanyó Tihamér nevéhez kötődtek, az igazi áttörést az 1990 után fellendülő római levéltári kutatások jelentették. Tóth István György monumentális forráskiadványai és tanulmányai, illetve jelen sorok szerzőjének monográfiája elhelyezték a hódolt Magyarországon működő missziós intézményrendszert a 16–17. századi balkáni katolicizmus kontextusában. A nagyszámú, idegen nyelveken is publikált köteteknek és tanulmányoknak köszönhetően a hódoltsági missziók történetével kapcsolatos kutatások beépültek a nemzetközi történetírás diskurzusába, sőt némi aránytalanságot is okoztak az összképet illetően. A már említett Markus Koller például éppen ezekre a kutatásokra hivatkozva értékeli meghatározóbbnak a katolikus jelenlétet a török megszállta országrészben a protestánsnál.

A missziók történetére vonatkozó gazdag és egységes római forrásanyag feldolgozása nem csak a protestáns jelenléthez viszonyítva pozícionálta túl a római és balkáni kötődésű missziós intézményrendszert, hanem teljesen homályban hagyta a magyarországi katolikus egyház hódoltsági működését is. Az aránytalanságok kiküszöbölése és a reális összkép kialakítása érdekében az elmúlt másfél évtizedben területi bontásban bemutattam a magyar katolikus intézmények hódoltsági jelenlétét. Ebből a kutatómunkából nőtt ki a doktori mű központi része, amely a magyar katolikus hierarchia joghatóságát ismerteti a hódolt Magyarországon. A források feldolgozása során világossá vált, hogy a magyar kutatás által feltárt oszmán–magyar kondomínium elemei közül hiányzik a rendi intézményrendszer integráns részét jelentő katolikus főpapság és az egyházi középréteg hódoltsági képviselőjének története. Ennek értelmében a doktori mű egyik legfontosabb célkitűzése, hogy a Szakály Ferenc által a magyar világi intézmények hódoltsági jelenlétéről rajzolt tablót kiegészítse az egyházi komponenssel. Bár a katolikus egyház jelenlétének bizonyos aspektusai, elsősorban az adóztatás és kisebb részben a birtokigazgatás jelen vannak Szakály szintéziseiben is, ugyanakkor a katolikus egyház mint önálló intézményes valóság hódoltsági működésének egésze, ennek sajátosságai nem rajzolódhattak ki a világi intézményekre, főleg a vármegyére és a földesúrra összpontosító vizsgálatból. Az elmúlt két évtizedben feltárt és sokfelé szétfutó adatokat a magyar főpapok hódoltsági képviselőjének, a magyar katolikus egyház elsősorban kánonjogi és közjogi jelenlétének feltérképezése rendezte

monografikus feldolgozássá. Ezzel vált lehetségessé, hogy az így nyert összképet a Szakály által megrajzolt világi intézményrendszer mellé helyezhessük, mintegy az ő két monográfiája által nyújtott szintézis egyházi fejezeteként.

A harmadik kutatási irányt a magyar–horvát viszony kora újkori változásainak bemutatása jelentette, amelyhez a zágrábi püspök hódoltsági helynökének vizsgálatán keresztül jutottam el. A zágrábi püspök ugyanis a magyar főpapokhoz hasonlóan nevezett ki helynököt egyházmegyéje török alatti részeibe a 17. század második felében, ugyanakkor a szlavóniai vikáriátus intézménye és funkciói jelentősen különböztek a magyar püspökök hódoltsági képviselőjétől. A horvátországi katolikus egyház kora újkori történetének gazdag helyi historiográfiai hagyománya létezik ugyan, de a horvát szerzők mindig önmagában, és nem a magyar intézményrendszer részeként mutatták be a két horvát egyházmegye, a zágrábi és a zengg-modrusi püspökségek történetét. A doktori mű szemléletmódjában szorosan illeszkedik az elmúlt évek nagyobb részt magyarországi (elsősorban Bene Sándor, Pálffy Géza és Varga Szabolcs), kisebb részt horvátországi kutatásainak összehasonlító megközelítésmódjához, amelyet az a felismerés táplált, hogy mindkét ország történetének megértéséhez nélkülözhetetlen a másik múltjának alapos ismerete. Ennek a gazdag termésnek immár az összegzését is kézbe vehetjük: a Sokcsevits Dénes által írott országtörténet egyaránt tekinthető a horvát historiográfia legjavát bemutató összefoglalásnak és a magyar történészek horvát vonatkozású kutatásait summázó szintézisnek is. Ennek jegyében a disszertáció horvát egyháztörténeti fejezetei a magyarországi hierarchia részeként, a magyar egyházmegyékkal való összehasonlításban tárgyalják a zágrábi és a zengg-modrusi egyházmegyék múltját, és így be- vagy inkább visszaillesztik a két püspökség históriáját a koraújkori magyar egyháztörténet elbeszélésébe.

A zágrábi püspökök hódolt szlavóniai jogbiztosító törekvéseinek szisztematikus bemutatására eddig nem történt kísérlet, de a jelenség természetesen nem ismeretlen a horvát szakirodalomban. A püspökök és hódoltsági helynökeik levelezéséből, illetve a hódoltsági joghatósággal kapcsolatos dokumentumokból két kiadvány közölt válogatást, jellemző módon az egyik a horvát pozitivisták történetírás aranykorának terméke, másik pedig már az önálló Horvátország nemzeti gyökereit vizsgáló kutatások eredménye. Az egyháztörténészek részéről a zágrábi püspökök hódoltsági jogigényeivel a legalaposabban a Szlavónia törökkori katolikus egyháztörténetét monografikusan tárgyaló Josip Buturac foglalkozott, majd főleg az ő kutatásai nyomán Franjo Emanuel Hoško illesztette be az eseményeket a boszniai ferencesek 17. századi történelmének konfliktusaiba. A szlavóniai helynökség intézménye a felszabadító háborúk idején fontos katonai szerepet játszó ferences barát, Luka Ibrišimović életrajzával foglalkozó irodalomban bukkan elő a leggyakrabban, aki 1675 és 1698 között a vikáriusi tisztelet is betöltötte. Máig használható biográfiáját Szlavónia törökkori történetének első jelentős kutatója, Radoslav Lopašić állította össze. A szlavóniai ferencesek zágrábi orientációjában a horvát történetírás, különösen 1991 után, a kontinentális Horvátország területi integrációjának gyökereit látja. Ugyanakkor sajnálatos, hogy az újabb írások ismeretlen forrásokat alig vagy inkább egyáltalán nem szólaltatnak meg, hanem csak a Lopašić és Buturac által feltárt adatokból szemelgetnek.

A doktori műben a zágrábi püspöki helynökség története szervesen illeszkedik a magyar püspöki vikáriusok rendszerének tárgyalásába. A katolikus egyházon kívül nincs még egy olyan keresztény intézmény a tágabb földrajzi értelemben vett hódolt Magyarországon, amely szinte teljes lefedettséggel és ezért összevethető struktúrákkal működött volna a Börzsönytől és a

Mátrától a Száva partjáig, vagy a Balatontól a Temesközig. A disszertáció egyik legfontosabb célja tehát, hogy azt a sokarcú hódoltságot, amelynek elemeit az oszmanistáktól az irodalomtörténészekig az elmúlt évtizedekben oly sokan igyekeztek összeilleszteni, az egyháztörténeti kutatások segítségével mutassa be, a különböző kötődésű és funkciójú egyházi intézmények jelenlétén és működésén keresztül érzékeltetve az adott régió „hódoltsági fokát”, vagyis magyar vagy oszmán–balkáni kapcsolódásainak súlypontjait. A zágrábi püspöki helynökség története nem csak azért izgalmas, mert ezzel teljessé válik a Magyar-Horvát Királyság török uralom alá került területeinek katolikus egyházi intézménytörténete, hanem jelentős hozzájárulás a disszertáció egyik alapkérdésének, a kondomínium egyediségének vizsgálatához is. A sajátos magyar esetet a vele államközösségben levő, hasonló berendezkedésű, részben közös intézményrendszerrel rendelkező és társadalmi szempontból számos ponton összefonódó Horvát Királyság hódolt területeinek adottságaival tudjuk a legpontosabban kontextualizálni.

II. A doktori műben tárgyalt kérdéskörök forrásai, a feldolgozásuk során használt módszerek

A doktori mű forrásanyaga jelentős részben kiadatlan, sőt ismeretlen a korábbi egyház- és hódoltságtörténeti kutatások számára. Munkám során a nagyrészt még az 1990-es években felkeresett római gyűjtemények (mindenekelőtt a Vatikáni Titkos Levéltár, a Vatikáni Apostoli Könyvtár, a missziószervezésben érintett kúriai hatóságok és szerzetesrendek római archívumai) mellett 2000 után szisztematikusan bejártam az egykor részben vagy teljesen török uralom alatt fekvő egyházmegyék (Esztergom, Zágráb, Vác, Eger, Veszprém, Pécs, Kalocsa) levéltárait. Kutatásokat folytattam a Magyar Országos Levéltárban, illetve a hódoltságban érdekelt szerzetesrendekkel kapcsolatos forrásokat őrző közgyűjteményekben.

A hódoltságban működő katolikus egyházi intézmények és az egyes régiók forrásadottságai nagyon eltérőek, emiatt meglehetősen nehéz egységes és sajátlagos belső kohézióval rendelkező narratívába foglalni a különböző struktúrák történetét. A missziók után fennmaradt dokumentáció, mindenekelőtt az 1622-ben alapított Propaganda Fide Kongregáció szinte hiánytalanul fennmaradt levéltárának anyaga a várakozásokon felül bőséges és egyenletes, bizonyos elemeiben akár még „mikrotörténeti” rekonstrukcióra is alkalmas. A magyar egyházmegyék és kolostorok iratanyaga viszont rendkívül szórt és egyenetlen, területenként és intézményenként teljesen másról szól. A sok szempontból hasonló feltételek között működő váci és egri püspökség közül az elsőről szinte csak gazdasági jellegű értesüléseink vannak, míg a másodikról számos, a lelkipásztorkodással és a művelődéssel kapcsolatos adatot is sikerült feltárni. A szegényes magyar forrásanyaggal szemben a zágrábi püspök hódoltsági helynökének tevékenységéről a Zágrábi Érseki Levéltárban megközelítőleg 200 dokumentumot gyűjtöttem össze, ami nagyobb mennyiséget jelent, mint a magyar egyházmegyei gyűjteményekben összesen fennmaradt hódoltsági vonatkozású irat együttvéve. Ráadásul Zágráb esetében nagyrészt levelezésről van szó, ez a forrástípus máshol kifejezetten ritkaságnak számít. Ennek oka részben a zágrábi egyházi gyűjtemények épségében, részben pedig a magyarországitól eltérő intézményes sajátosságokban és írásbeli kultúrában keresendő. Ugyanígy teljesen eltérő módon közelíthetünk a világi papság, a ferencesek és a jezsuiták történetéhez. Míg az első csoport esetében – kevés kivételtől eltekintve – általában annak is örülünk, ha az adott hódoltsági plébános neve ránk

maradt, és a ferencesek munkájáról is alig rendelkezünk érdemleges információval, addig a létszámuk alapján legjelentéktlenebb csoport, a jezsuiták működését – hála fejlett és reflexív írásbeliségüknek – nagyon alaposan rekonstruálhatjuk.

A doktori mű forrásjegyzékét áttanulmányozva érzékelhetők az ezzel járó kutatási nehézségek. A vatikáni és jezsuita gyűjteményeken, illetve a Propaganda Fide Kongregáció archívumán túl valamennyi érintett egyházmegyei és számos káptalani levéltárban, vármegyei és családi iratgyűjteményben kellett, mint tűt a szénakazalban, hódoltsági vonatkozású iratokat keresgélni. Emellett alaposan áttekintettem a Magyar Ferences Levéltár rendezés alatt álló anyagát és a Bécsben őrzött, sokszor reménytelenül hosszúnak tűnő jezsuita évkönyveket. Mindez súlyos aránytalanságokat, sőt adott esetben a kutató szándéka ellenére aránytvesztéseket is eredményezhet. Ezek a reflexiók vezettek arra a felismerésre, hogy az alapvetően helytörténeti keretek között tárgyalt, lassanként a szűk szakma számára is követhetetlen mennyiségűvé sokasodó tanulmányok és könyvek tanulságait érdemes egy kontextualizált, érvényes szintézisben összefoglalni. A magyar intézmények hódoltsági jelenlétéről készült összegzést, mint a nagy történet másik, hiányzó felét, a római missziók históriája mellé lehet állítani, és ezzel helyreáll a hódoltsági katolikus egyháztörténet túlságosan Balkán felé mozduló és ezért bicegő egyensúlya.

III. A doktori mű főbb eredményei

Salamon Ferenc és Szakály Ferenc művei meggyőzően bizonyították, hogy az oszmánok magyarországi tartományában a magyar uralmi tényezők, különböző intenzitással és mélységben, de folyamatosan és rendszerszerűen működtek. Ezek a magyar területről a hódoltságba benyúló intézmények semmilyen tekintetben sem voltak az oszmán berendezkedés részei, vagyis az ellenséges országból történő behatolásukat a határok átjárhatósága, a magyar katonai erő súlya és a magyar jogrend továbbélése tette lehetővé. Ilyen értelemben nem vonhatunk párhuzamot a magyar példa, illetve az Oszmán Birodalom területén az oszmánok által kialakított különböző típusú belső autonómiák között. A birodalom európai határai mentén folytatott vizsgálataink szintén negatív eredménnyel jártak. A dalmáciai vagy lengyelországi határvidék keresztény hatalomgyakorlásának megnyilvánulási formái mindenekelőtt abban különböztek a magyarországi kondomíniumtól, hogy az oszmán területeken történő adóztatásra vagy joggyakorlásra csak elvétve került sor, és akkor is leginkább a határsáv közvetlen közelében. Alkalmi behatolásokról beszélhetünk tehát, hosszú időtartamban működő kondomíniumról aligha. Más a helyzet Montenegróban, ahol a tartomány autonómiája (akárcsak az észak-afrikai vagy jemeni hegyekben) az oszmán adminisztráció gyengesége folytán erősödött meg, ugyanakkor ezek a vallási–egyházi vezetéssel önállósuló törzsi társadalmak belülről bomlasztották az oszmán struktúrákat, és nem egy külső hatalom gyakorolt befolyást a törökök által megszállt területeken.

Az oszmán–magyar kondomínium egyediségét azonban ezeknél a példáknál is jobban bizonyítja a horvát–szlavón hódoltsággal való összehasonlítás. Az egyazon államszervezetben élő két társország török által megszállt területein ugyanis a keresztény hatalmi tényezők teljesen eltérő feltételek között és különböző módon működtek. A disszertációban bemutattam a magyar és a horvát katolikus hierarchia hódoltsági képviseletét, a helynökök hálózatát és funkcióit, ugyanis ez az egyetlen olyan rendi struktúra, amely a középkori Magyar–Horvát Királyság oszmán uralom

alatti részein összehasonlítható intézményeket működtetett. A feltáró munka alapvetően két eredménnyel járt. Egyrészt a korábbi szakirodalomban nagyon alaposan tárgyalt magyar világi intézményrendszer mellé helyezi a katolikus egyházszervezet hódoltsági elemeit, másrészt pedig az egyházi struktúrák komparatív vizsgálata választ ad arra a kérdésre, hogy mennyiben beszélhetünk horvát–oszmán kondomíniumról a szó magyarországi értelmében. Ennek léte vagy nemléte ugyanis, éppen a két ország szoros kapcsolatai és berendezkedésük hasonlósága miatt, minden másnál jobban hozzásegít a magyarországi hódoltság sajátosságainak és egyediségének kontextualizálásához.

A hódolt Magyarországon hat főpásztor: a váci, egri, pécsi, csanádi és veszprémi püspökök, illetve a kalocsai érsek nevezett ki vikáriusokat. Az egyházi struktúrák funkciói, működésük mechanizmusai és pozícióik szilárdsága, akárcsak a világi intézmények esetében, területenként különbözőek voltak, más jellemzőket regisztrálhatunk a Dunántúlon és az Alföldön, és jelentős különbségek mutatkoznak az északi–déli elhelyezkedés szerint is.

A magyar jelenlét a Dunától keletre fekvő területeken, különösen a határ mentén bizonyult a legerősebbnek, nem véletlen tehát, hogy az egyházi intézmények is itt működtek a leghatékonyabban. Az egri püspök nem nevezett ki helynököt egyházmegyéje török részére, képviselője 1611-től a gyöngyösi plébános volt. A mátraalji város papjai és az egri püspökök levelezéséből kirajzolódik a hódoltsági képviselő igen komplex feladatköre (tized-adminisztráció, dispoziciók szervezése, templomépítkezések, egyházi felszerelések beszerzése, egyházfegyelmi és lelkipásztori ügyek, protestánsok elleni fellépés). Eger mellett hódoltsági egyházmegyéink közül a világi papokra építő váci püspökség kormányzata volt a legfejlettebb és az egyházi előírásokhoz legközelebb álló, ennek okát a magyar rendi intézményrendszer alföldi jelenlétének szilárdságában kereshetjük. Az 1620-as évektől kezdve találkozunk a püspökök egyházi tevékenységének nyomaival, a főpásztorok hódoltsági vikáriusainak névsora 1638 után válik folyamatossá. Lelkipásztori szervezőmunkájuk csúcspontját a Pongrácz György püspök által elrendelt egyházlátogatás és összehívott zsinat jelentette 1675-ben. A püspöki helynök munkáját a hódoltság utolsó évtizedeiben két esperes segítette, kiegészítve ezzel az egyházmegye középszintű vezetését.

Egészen más feltételek között álltak helyre a dél-alföldi egyházmegyék és püspökeik közötti kapcsolatok. A kalocsai érsekség és a csanádi püspökség esetében a magyar határtól való távolság és a nagyarányú délszláv bevándorlás miatt a magyar egyházi struktúrák működésére sokkal kevesebb lehetőség nyílt. A kalocsai főegyházmegye érsekei szintén az 1620-as években kezdtek el komolyabban tájékozódni a hódoltság felé, hozzáláltak egykori birtokállományuk felkutatásához, visszaszerzéséhez és adóztatásához. Ugyanakkor lelkipásztori és joghatósági tevékenységet nem folytattak, helynököket is csak alkalmanként neveztek ki, hol a pécsi jezsuiták, hol pedig a dél felől érkező raguzai papok vagy bosnyák ferencesek soraiból. A legdélebbi és a magyar intézményektől leginkább távoli csanádi egyházmegye falvainak rendszeres adóztatására szintén a 17. század második évtizedétől kezdve került sor. 1644-től kezdődően tudjuk dokumentálni a csanádi püspökök és a szegedi ferences kolostor gárdiánjai közötti rendszeres kontaktust. A főpásztorok a joghatóság biztosításán és a lelkipásztori ellátás megszervezésén, illetve a balkáni missziós struktúrákkal szembeni jogmegőrző funkción túl a vikáriusnak kinevezett gárdiánokat az adóztatás és birtokigazgatás folyamatába is igyekeztek bevonni.

Az alföldtől több szempontból különböző, zártabb és „zordabb” dunántúli hódoltság viszonyai között az egyházi intézményrendszer rekonstrukciója is számos fejlődési sajátossággal történt meg. Mindenekelőtt a világi papság és magyar ferencesek hiányában gyakorlatilag egyedül a jezsuita misszionáriusok jelentették az egyházszervezés személyi bázisát. A leghatározottabb törekvéseket a pécsi egyházmegye püspökei részéről regisztrálhatjuk. A pécsi püspökök az 1610-es évektől nevezték ki a pécsi jezsuita misszió vezetőjét hódoltsági helynöküknek. A pécsi vikáriusok legfontosabb feladata az egyházmegye lelkipásztori munkájának irányítása és az egyházi utánpótlás biztosítása volt. A szegedi ferencesekhez hasonlóan védték főpásztoruk joghatóságát a Szlavónia felől terjeszkedő bosnyák ferencesekkel és missziós püspökökkel szemben. A hódolt Dunántúl északi részén fekvő veszprémi egyházmegye főpásztorai a ránk maradt adatok tanúsága szerint pécsi kollégáiknál lényegesen kevesebb érdeklődést mutattak a török uralom alatt fekvő Somogy, Fejér és Pilis megyékben élő hívek iránt. Bár a veszprémi püspökök időnként már korábban is kinevezték a pécsi jezsuitákat hódoltsági helynökükké, de az áttörést az andocsi jezsuita misszió megalapítása jelentette 1642-ben, amelynek előjárói a török uralom végéig a hódoltsági vikárius tisztét is betöltötték. Az andocsi jezsuiták munkaköre nagyjából megegyezett a pécsi misszionáriusokéval. A helynöki megbízásból fakadó nehézségek is hasonlóak voltak: a püspökök adóztatási törekvései miatt a főpásztor képviselőinek tekintett jezsuitákat citálták a török hatóságok elé.

A katolikus egyházi intézményrendszer hódoltsági elemeinek vizsgálata mindenekelőtt azért érdekes, mert az egyes helynökök: az észak-alföldi világi papok, a szegedi ferencesek és a dunántúli jezsuiták működésén keresztül érzékelhetjük az oszmán uralom megannyi helyi jellegzetességét, sajátos arculatát, a hódoltság-típusok közötti finom átmeneteket. A magyar földesúr és vármegye erős jelenléte magyarázza, hogy a két alföldi egyházmegyében a főpásztorok megbízottai a lelkipásztori kötelességeik mellett leginkább az egyházi jövedelmek adminisztrációjával foglalkoztak. A déli püspökségek helynökei számára pedig nagyon fontos pluszfeladatot jelentett a magyar hierarchia joghatóságának védelme a balkáni és a Rómából közvetlenül irányított missziós intézményekkel és képviselőikkel szemben. A szegedi ferencesek és a pécsi jezsuiták bizonyos értelemben a déli végeken a keresztény világi hatalom elhalványuló jogigényét erősítették, vagy sokszor pótolták. A magyar hierarchia török területeken való jelenlétének érdekes és ismeretlen fejezetét jelenti a kisebb egyházi javadalmasok, a megszűnt apátságok és prépostságok címeit viselő káptalani papság hódoltsági adóztatása. A jelenség vizsgálata egyrészt lehetőséget nyújtott az egyházi középélet társadalomtörténeti szempontú megközelítésére, másrészt pedig fontos komponenssel egészítette ki a katolikus egyház hódoltsági tevékenységéről, jogmegőrző funkciójáról alkotott képünket.

Ebben a kontextusban izgalmas a disszertáció utolsó fejezetében tárgyalt szlavóniai helynökség története, hiszen pontosan leképezi azokat az eltéréseket, amelyek a Dráván túli hódoltságot megkülönböztették a magyarországitól. A zágrábi püspök hódoltsági vikáriusának és a kérészéletű esztergomi hódoltsági helynöknek a kinevezése a magyar mintát követve történt a 17. század második felében, de a megbízások genezise teljesen más jellegű volt. A magyar főpapok hódoltsági joggyakorlása a magyar rendiség behatolását követte, az oszmán Szlavóniában a horvát–szlavón rendiség azonban egyáltalán nem volt jelen. Így a zágrábi püspök nem támaszkodhatott a földesúri hatalom és a vármegyék eszközrendszerére, az ő hódoltsági képviselője más tőrről fakadt. Másképp fogalmazva, nem a Magyar–Horvát Királyság egyházi

struktúráinak hódoltsági behatolásáról, hanem a helyi, balkáni eredetű intézményeknek és a királysági főpapoknak a kapcsolatfelvételéről volt szó.

A jelenség okait mindenekelőtt az óriásivá duzzadt boszniai ferences rendtartományon belül felerősödő regionális öntudat és a számos személyi ellentét okozta belviszályokban kereshetjük. A velikai kolostor szerzetesei, a bosnyák rendtartomány szlavóniai tagjainak mozgalmát vezetve, a 17. század második felében megpróbáltak elszakadni a boszniai kolostoroktól és önálló rendtartományt szervezni. Emellett, immár több évtizedes harcuk folytatásaként, nem ismerték el a boszniai püspök joghatóságát a szlavóniai plébániák felett, és végső célként önálló szlavóniai püspökség alapítását szerették volna elérni. Ennek első lépéseként a belgrádi missziópüspököt támogatták, majd 1658-tól a zágrábi püspök védőszárnyai alá húzódtak, aki ettől kezdve közülük állított általános helynököket egyházmegyéje hódolt részeibe. A zágrábi vikáriusok feladata első közelítésre hasonlított ugyan magyar kollégáik munkaköréhez, azonban tevékenységük egyetlen célját a zágrábi püspök joghatóságának védelme, és ezen keresztül a boszniai és olykor a belgrádi püspökök távoltartása, vagyis saját függetlenségük biztosítása jelentette. A zágrábi orientáció az elsődleges motiváción, vagyis a távoli és lényegében érdektelen főpásztor joghatóságának örve alatt megszerzett függetlenségen túl egy másik, nem kevésbé fontos eredménnyel járt. Petar Nikolić és különösen Luka Ibrišimović helynökök egyházi tevékenységük mellett politikai és katonai aktivitásukkal jelentős mértékben hozzájárultak Szlavónia keleti végeinek integrációjához a Horvát–Szlavón Királyságba. Hasonlóan belső konfliktus, egyéni ambíció és az előljárókkal szembeni ellenállás húzódtott meg Luka Marunčić bosnyák ferences akciója mögött, aki a pesti ferences rendház prezidenseként Szelepcsényi György esztergomi érsek helynöke lett az 1670-es évek második felében.

A részletes és igen bőséges forrásanyag alapján elvégzett horvátországi vizsgálat tanulsága teljesen világos: az első látásra a magyar mintát követő zágrábi hódolt helynökség csak látszólag volt az oszmán–horvát kondomínium megnyilvánulása. Ez a történet éppen a magyar példa fordítottja, hiszen valójában egy balkáni egyházi intézmény, a bosnyák ferences rendtartomány belügyéről szól, amelynek következményeként itt nem a királysági intézmény hatolt be a hódoltságba, hanem a hódolt intézmény nyúlt át a határon, és vitte be magával tényleges támasz és súly nélkül a királysági püspököt. Az oszmán Szlavónia jelentette tehát a magyar és a balkáni hódoltság küzdelmének legdélebbi harcterét. Míg Pécs és Szeged környékén még a magyar intézményrendszer volt az erősebb, addig a Drávától délre a balkáni vette át az irányítást, igaz, még a magyar–horvát joggyakorlás védőszárnyai alatt. Ennek ellenére itt már nem beszélhetünk a magyarországi értelemben vett kondomíniumról: Szlavóniában tényleges hatalommal csak a balkáni struktúrák rendelkeztek. Mindez nem jelent kevesebbet, mint hogy a magyarországi oszmán–keresztény kondomínium a maga nemében tényleg egyedülálló volt, hiszen még a vele egy államalakulathoz tartozó Horvát Királyság törökmegszállta területein sem találkoztunk lényegét tekintve hasonló jelenséggel. Salamon és Szakály eredményei és következtetései kiállták tehát az összehasonlító vizsgálat próbáját, amelyen viszont a munkásságukat célzó kritikák elvéreztek.

A doktori mű emellett fontos új szempontokkal járul hozzá a magyar–horvát viszony koraújkori fejlődésének értékeléséhez. A zágrábi püspökség és a magyarországi egyházmegyék összehasonlító vizsgálatának legfontosabb tanulsága, hogy Zágráb a kora újkorban még a magyar episzkopátus szerves részét képezte, fejlődése alapvetően a magyarországi struktúrák változásaival

együtt értelmezhető. Ugyanakkor a 16. század második felétől intézményes szinten már világosan kitapinthatók a különbségek is: a horvát katolicizmus az oszmán hódítás és az ezzel járó veszteségek ellenére mindvégig erősebb maradt, intézményes és személyi feltételei sokkal jobbak voltak, így az egyházi élet határozottan konzervatív jellege ellenére a tridentinumi megújulás számos eleme erősebben megjelent a Drávától délre, mint a folyótól északra. Ennek alapvetően két oka volt: egyrészt a protestantizmus csekély mértékű horvátországi jelenléte, másrészt pedig ezzel szoros összefüggésben a katolikus nemesség és a katolikus egyházi intézményrendszer kontinuitása az egyházmegye északnyugati területein, amely biztos alapként szolgált a 17. századi megújuláshoz. A horvát és a magyar katolikus egyház közötti kapcsolatok csatornái a század folyamán egyre jobban beszűkültek, a középkorban megfigyelhető átjárás a magyar és horvát struktúrák között a 16. század végére egyre ritkább lett. A kora újkori horvát nemzeti tudat bölcsője a zágrábi káptalanban és a horvátországi pálos rendházakban ringott, formálódásának első lépéseit a magyar és horvát egyházi intézmények elkanyarodó fejlődésében, illetve az esztergomi érsek és a zágrábi püspök és káptalan között az 1634. évi zágrábi zsinaton kirobbant konfliktusban követhetjük nyomon. A Magyar–Horvát Királyságban és annak hódolt területein nem csak a római–centralizációs és a magyar–államegyházi–episzkopális felekezetszervezési modellek feszültek egymásnak, hanem a magyar és a horvát nemzeti konfesszionalizáció is konfliktusba kerültek. A magyar–horvát egyházszervezet legdélebbi eleme, a zengg-modrusi püspökség története pedig már alig kötődik a magyar, sőt akár a kontinentális horvát egyháztörténethez, az egyházmegye a magyar egyházszervezetbe való betagolódása ellenére a dalmáciai és itáliai szakrális világ része maradt egészen a 18. századig.

A bevezető gondolathoz visszakanyarodva megállapíthatjuk, hogy a török hódoltság történetének kutatása az egyik legkésőbb emancipálódott területe a régebbi korszakokkal foglalkozó magyar történetírásnak. Ennek oka nyilvánvalóan abban keresendő, hogy az oszmán uralomnak a magyar történelemben nem volt előzménye és folytatása, ugyanakkor a hatásai nagyon súlyosaknak bizonyultak. A magyar nemzet számára minden tekintetben hátrányos következmények kétségtávolan még inkább végzetesek lettek volna, ha a rendi hatalom, annak világi és egyházi képviselői nem kényszerítették volna rá a magyar jogrendet és annak anyagi vonzatait a török által elfoglalt országrész lakosságára. A katolikus hierarchia hódoltsági képviselője, a püspöki helynökök hálózata a magyar jelenlét szerves részét, sőt a déli területeken meghosszabbítását jelentette. Ennek ismerete nélkül hiányos marad az oszmán–magyar kondomíniumról alkotott képünk. A hódoltsági magyar expanzió eredményeinek és korlátjainak vizsgálata ebben az összefüggésben válik nemzeti históriánk sorsdöntő fejezetévé, európai kontextusba helyezve pedig fontos új szempontokat nyújt a nemzetközi oszmanisztika számára is.

IV. A doktori mű által tárgyalt kérdéskörökben megjelent fontosabb publikációk

1. Könyvek

- Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. I. (1572–1647).* Bp., 2002. (Humanizmus és Reformáció 26.)
- Püspökök, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből.* Bp., 2003. (METEM Könyvek 41.)
- A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon.* Bp., 2003. (METEM Könyvek 44.)
- Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez.* Bp., 2004. (METEM Könyvek 45.)
- Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században.* Bp., 2005. (METEM Könyvek 49.)
- A bátai apátság és népei a török korban.* Bp., 2006. (METEM Könyvek 56.)
- Le Saint-Siège, Raguse et les missions catholiques de la Hongrie Ottomane 1572–1647.* Rome–Bp., 2007. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Studia I.)
- Elfelejtett végvidék. Tanulmányok a hódoltsági katolikus művelődés történetéből.* Bp., 2008. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 9.)
- A zágrábi püspökség és a magyarországi katolikus egyház a 17. században.* Bp., 2012. (METEM Könyvek 77.)
- Kalmárok és káplánok az Oszmán Birodalomban. Források és tanulmányok a balkáni és hódoltsági katolicizmus 16–17. századi történetéhez.* Bp., 2013. (METEM Könyvek 80.)

2. Tanulmányok

- Adalékok a csanádi püspökség 17. századi történetéhez. (A püspöki processzusok tanúvallomásai az egyházmegyről). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum 13* (2001) 1–2. sz. 67–83.
- Adatok a váci püspökség török kori történetéhez. *Egyháztörténeti Szemle 2* (2001) 2. sz. 57–86.
- A kalocsai érsekség a 17. században a püspöki processzusok tanúvallomásainak tükrében. In: *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére.* Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2001. 149–163.
- Az egri püspökség 17. századi történetéhez. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum 13* (2002) 77–96.
- Az esztergomi érsek hódoltsági vikáriátusának történetéhez. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok–Regnum 14* (2003) 1–2. sz. 13–17.
- A magyar ferencesek hódoltság-képe a 18. században a rendi történetírás és a prédikációk alapján. In: *Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban.* Szerk. Bitskey István – Oláh Szabolcs. Debrecen, 2004. (Csokonai Könyvtár 31.) 551–562.
- A katolikus egyházi intézményrendszer a hódolt Magyarországon. In: *A pécsi egyházmegye a 17–18. században.* Szerk. Fedeles Tamás – Varga Szabolcs. Pécs, 2005. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis I.) 7–17.

- Kiadatlan mányoki levelek a 17. századból. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*. *Regnum* 17 (2005) 193–204.
- A hódoltsági katolikus egyháztörténet forrásai. In: *A magyar egyháztörténetírás forrásadottságai. Egyháztörténeti kutatások levéltári alapjai különös tekintettel a pécsi egyházmegyére*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs, 2006. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis II.) 36–46.
- Szlavónia és a Szerémség katolikus templomai a 17. században az egyházlátogatások és a kamarai összeírások tükrében. In: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Kollár Tibor. Bp., 2010. 393–433.
- Hadrovics László és a török kori szerb egyháztörténet kutatása. In: *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. Szerk. Gecsényi Lajos – Izsák Lajos. Bp., 2011. 117–123.
- Bosnian Franciscans between Roman centralisation and Balkan Confessionalisation. In: *Papacy, Religious Orders, and International Politics*. Ed. by Massimo Carlo Giannini. Roma, 2013. (I libri di Viella 159.) 211–229.
- Katholische Jurisdiktion im Grenzgebiet des Osmanischen Reiches. Das Beispiel Ungarn. In: *Ein Raum im Wandel. Die osmanisch-habsburgische Grenzregion vom 16. bis 18. Jahrhundert*. Hrsg. von Norbert Spannenberger – Szabolcs Varga, in Zusammenarbeit mit Robert Pech. Stuttgart, 2014. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 44.) 181–196.
- A Római Inkvizíció és a balkáni katolikus missziók a Propaganda Fide Kongregáció alapítása (1622) előtt. In: *Művészet és mesterség. Tisztelegő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. I. Szerk. Horn Ildikó et alii. Budapest, 2016. 237–254.